

Šedesátá léta ve vězeňství: sebereflexe, profesionalizace a expertizace¹

► Klára Pinerová

Po převzetí moci Komunistickou stranou Československa v roce 1948 prošlo vězeňství výraznou proměnou, a to na úrovni jak organizační, tak personální. Byly přijaty změny podle sovětského vzoru a vězeňství bylo centralizováno, politizováno a předáno do gesce ministra národní bezpečnosti, později ministra vnitra. Byla překlasičkována role a účel trestu a po celá padesátá léta sledujeme výraznou represivní povahu, která se projevovala násilím a častým používáním represivních prostředků v podobě kázeňských trestů a vysokých pracovních norem. Situace se částečně začala proměňovat v druhé polovině padesátých let po opuštění teze o zostřujícím se třídním boji. Tato transformace vyvrcholila šedesátými lety, kdy se začala probouzet samotná občanská společnost. Ve vězení se tyto změny projevil ve smyslu sebereflexe, expertizace a důrazu na socialistickou zákonnost.

Cílem předkládaného článku je analýza faktorů a podmínek, které ovlivňovaly novou podobu vězeňského systému, přičemž se zaměříme na několik zásadních otázek, a to: Jak se vyrovnal rezort vězeňství a její pracovníci s tíživou minulostí padesátých let? Jak se proměnila nová role vězeňství v nové legislativě, vězeňských rádech a přístupu k odsouzeným? Do jaké míry se v teorii a praxi projevil nový technokratický společenský narativ², který lze v celém Československu pozorovat na důrazu

1 Tato studie je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci juniorského grantu GA ČR reg. č. 17-26073Y, „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. Systémové a individuální adaptace“.

2 Pojem narativ (společenský narativ), s nímž v článku pracuji, chápu jako systém obecně verbálně i literárně vyjadřovaných a sdílených pravidel a kompozičních principů. Ty jsou ideologicky a kulturně nosné a dávají legitimitu institucím nebo společnostem. Tato obecně implicitně vyjadřovaná pravidla jsou sdílena kolektivně skupinou lidí, jichž se narativ týká, jako například národ, komunita nebo rodina. Prioritní pro tuto skupinu je, aby se její členové identifikovali s centrálním příběhem (společenským narativem), který vnímají jako víceméně přirozený a důležitý pro svou existenci. Díky tomu mají potřebu ztotožnit se s ním a integrovat ho do svého individuálního narativu. Každý ze společenských narativů v sobě nese určitý hodnotový systém. Obsahuje emoční náboj a přesvědčení založená na konkrétních myšlenkách a nese v sobě motivaci k určitému chování a postojům a toto chování zároveň z jejich pohledu

na expertní vědění a vysokoškolské vzdělání? A v neposlední řadě: Zůstaly některé tendence z šedesátých let zachovány, nebo byly během tzv. normalizace všechny odmítnuty? Cílem článku je přinést základní vhled do změn ve vězeňství v těchto do určité míry revolučních let. Domníváme se, že analýza základních tendencí, které byly do tohoto rezortu vneseny v období demokratizace a otevírání se společnosti, pomůže blíže pochopit směřování vězeňství i v následujících letech.³

Postupné lámaní ledů

Počáteční období diktatury KSČ ve vězeňství bylo neseno v marxisticko-leninském duchu potrestání a izolace třídních nepřátel, které byly nejen kodifikovány v různých zákonech (především v zákoně 231/1948 Sb., na ochranu lidově demokratické republiky), ale také ve vězeňských řádech, v nichž se političtí vězni a osoby z buržoazního a kulackého prostředí dostali do skupiny s nejnižšími právy a naopak podléhali vysoké šikaně.⁴ Brzy byl vybudován systém pracovních táborů, přičemž nejen v nich, ale také v jiných vězeňských zařízeních byli vězni využíváni jako levná a dostupná pracovní síla pro účely plánovaného hospodářství. Podle oficiální rétoriky byla práce považována za jeden z nejdůležitějších převýchovných nástrojů,

ospravedlňuje. Více k technokratickému společenskému narativu viz kapitola *Expertizace vězeňství* v tomto článku.

- 3 Vězeňství v šedesátých letech zůstává doposud neprozkoumaným tématem. Situaci komplikuje především to, že nejdůležitější fond Správa Sboru nápravné výchovy, uložený v Národním archivu v Praze, je stále nezpracovaný a doposud historiky málo probádaný. Částečně byl analyzován v rámci projektu GA ČR reg. č. 17-26073Y „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. Systémové a individuální adaptace“. Konec šedesátých let lze analyzovat také na některých dokumentech nacházejících se ve fondu Ministerstvo spravedlnosti (taktéž nezpracovaný), uloženém v Národním archivu. Nejrelevantnější materiály se nacházejí v Archivu bezpečnostních složek, a to ve fondu A 1 – Studijní ústav Ministerstva vnitra (materiály z jednání kolegia ministra vnitra, plány hlavních úkolů, zasedání Vědecké rady MV atd.), A 2 – Sekretariát ministra vnitra (statistické materiály, schůze kolegia ministra vnitra, delimitace rezortu vězeňství na ministerstvo spravedlnosti atd.), A 6 – Organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra (rozkazy a směrnice k různým záležitostem z oblasti vězeňství), A 5 – Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Jindřicha Kotála (informace o prověrkách, nedostacích, stížnostech či různých incidentech), A 9 – Sekretariát I. náměstka ministra vnitra plk. Jana Záruby (plán hlavních úkolů, statistické materiály), A 24 – Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Demjana (materiály k roku 1968), f. 324 (materiály k agenturně-operativní činnosti na konci padesátých a první polovině šedesátých let), A 8 – Inspekce ministra vnitra ČSSR (prověrky útvarů, inspekce a materiály k prošetřování jednotlivých případů porušování zákonnosti v padesátých letech). Prozatím neprobádanými jsou fondy z různých regionálních archivů.
- 4 Národní archiv (dále NA), fond (dále f.) Správa Sboru nápravné výchovy (dále SSNV) - nezpracováno, karton (dále kart.) 11, Vězeňský řád, výnos ministra spravedlnosti ze dne 2. 7. 1951, vydaný podle § 123 zákona č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví (1951).

na jehož základě se vězni měli stát plnoprávními členy socialistické společnosti, nicméně na druhou stranu již v padesátých letech se tento požadavek dostával do rozporu s ekonomickými zájmy národního hospodářství.⁵ K zajišťování kázně vězňů se používaly militaristické a agenturně-operativní prvky a k politické indoktrinaci vězňů výchovně-vzdělávací prostředky.⁶ Situace se částečně začala proměňovat v druhé polovině padesátých let po vystoupení Chruščova na uzavřeném jednání XX. sjezdu KSSS a po pronesení jeho slavného projevu Kult osobnosti.⁷ Ačkoliv v Československu obyvatelstvo vůči diktatuře komunistické strany žádným výrazným způsobem nevystoupilo jako v okolních zemích, postupně se začaly lámat ledy. Byla opuštěna teze o zostřujícím se třídním boji a byl ukončen fanatický hon na třídní nepřátele. Trestní a soudní mašinerie sice stále fungovala, do věznic neustále přicházeli noví vězni, ale byly postupně odstraňovány křiklavé excesy stalinistického systému.

Společenské proměny se postupně začaly projevovat také v nejvyšších stupních řízení vězeňství. Již v roce 1957 kolegium ministra vnitra důkladně projednávalo situaci ve vězeňství a zaměřovalo se především na otázky pracovního využití a výchovy odsouzených, na nábor dozorců a jejich vzdělání či na hospodaření. V návrzích řešení problematiky výkonu trestu odnětí svobody lze sledovat první náznaky změn, které se rozvíjely po roce 1960. V dokumentech sice chybí jakékoliv hledisko sebereflexe používání násilí v místech výkonu trestu, ale mění se požadavek na dokončenou základní školní docházku u vězeňského personálu, přičemž v šedesátých letech byl důraz na vzdělání dále navyšován.⁸ Překvapivě zde zaznívá i volání po aplikování vědeckého přístupu ve vězeňství. Jedním z návrhů bylo ustanovit studijní skupinu ze zástupců Ministerstva spravedlnosti, Generální prokuratury, Akademie věd, Právnické fakulty a zástupců rezortu vězeňství. Ačkoliv tento návrh byl uskutečněn až o několik let později, na tomto požadavku je evidentní, že role vězeňství začíná být částí vedení nápravných zařízení vnímána odlišně. Na druhou stranu je zde patrné přežívání teze o třídním boji, což bylo způsobeno především tím, že na vrchních postech se nacházeli jedinci, kteří na konci čtyřicátých a na počátku padesátých let získali své postavení díky nové politice výběru kádrů na základě třídních a politických kritérií. Na posty velitelů/náčelníků věznic a pracovních táborů se často dostávali mladí lidé (25–30 let)

5 K rozporu mezi výchovným a ekonomickým zájmem ve vězeňství v padesátých letech viz PINEROVÁ, Klára. Zwischen sozialistischer Erziehung und wirtschaftlichem Nutzen. Gefangenearbeit in der Tschechoslowakei und in der SBZ/DDR nach dem Zweiten Weltkrieg. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, č. 1, roč. 67, 2018, s. 93–112.

6 Více k vývoji vězeňství v padesátých letech viz PINEROVÁ, Klára. *Do konce života. Političti vězni padesátých let – trauma, adaptace, identita*. Praha: ÚSTR, 2017, s. 26–39.

7 BLAIVE, Muriel. *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha: Prostor, 2001, s. 32.

8 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), f. Sekretariát (ministra národní bezpečnosti) ministra vnitra, I. díl (dále A2/1), inventární jednotka (dále inv. j.) 254, 19. schůze kolegia, základní otázky činnosti nápravných zařízení (4. 7. 1957); NA, f. SSVV – nezprac., kart. 117, základní otázky činnosti nápravných zařízení (29. 6. 1957).

z neprivilegovaných vrstev s ukončeným základním vzděláním (případně s výučním listem). Tyto pozice získali často do dvou let od nástupu do bezpečnostních složek a byli ve svých názorech formováni učením marxismu-leninismu nejen na stranicích i bezpečnostních školeních, ale také sdělovacími prostředky.⁹ Změnit jejich myšlení a přístup k odsouzeným bylo proto velmi obtížné. Navíc ani v nejvyšších patrech komunistické strany nebylo plně přijato ukončení teze o třídním boji. Ještě o rok později na XI. sjezdu KSČ dostalo Ministerstvo vnitra úkol *likvidovat všechny pokusy o narušení našeho budovatelského úsilí nepřátelskými živly z řad poražené buržoazie*.¹⁰ Z tohoto důvodu definice účelu trestu zůstává v roce 1957 stále ještě velmi podobná počátku padesátých let: *Předním účelem trestu je zneškodnit nepřátele pracujícího lidu (§ 17 tr. z.¹¹). Výrazem „zneškodnit“ je zdůrazněn prvek donucení, což však neznamená, že prvek výchovy je úplně potlačen. Prvek donucení však převažuje. Za druhé je účelem trestu zabránit pachateli v dalším páchání trestných činů a vychovat ho k tomu, aby dodržoval pravidla socialistického soužití*.¹² V rozporu s Chruščovovým tvrzením podle materiálu předloženém na kolegiu ministra vnitra v Československu stále trvá třídní boj, protože nejsou odstraněny *přežitky kapitalismu z myšlení lidí*, a proto zde převažuje požadavek na uplatňování třídního principu k odsouzeným. Na druhou stranu lze sledovat první náznaky pronikání penologických tendencí, tedy oddělení vězňů podle stupně jejich deviantního narušení či zdravotních a genderových hledisek. Navrhuje se soustředit přestárle a trvale nemocné vězně do jednoho nápravného zařízení, stejně tak zřídit zvláštní nápravná zařízení pro nebezpečné recidivisty, odsouzené ve věku 19–25 let a odsouzené neustále narušující „kážeň a pořádek“. Prominentní političtí vězni měli být soustředěni v nápravně pracovním táboře Leopoldov a vězni odsouzení do dvou měsíců měli vykonávat svůj trest výhradně ve věznicích v kraj-
ských městech podle místa bydliště.¹³

Změny lze sledovat také ve vnitřním životě v jednotlivých věznicích a v přístupu k odsouzeným. Dozorci vůči politickým vězňům přestali používat represivní prostředky, násilí bylo omezeno na nejnutnější míru, ačkoliv zůstalo stále přítomno, kriminální vězni¹⁴ přestali být využíváni k tomu, aby šikanovali politické vězně. Někteří

9 PINEROVÁ, Klára, ref. 6, s. 194–200.

10 ABS, f. A6/4, inv. j. 684, rozkaz ministra vnitra č. 1, rozpracování, pozorování a evidování „bývalých lidí“ (3. 1. 1959).

11 Paragraf 17 odst. 1 zákona č. 86/1950 Sb., trestní zákon: *Účelem trestu je: a) zneškodnit nepřátele pracujícího lidu, b) zabránit pachateli v dalším páchání trestných činů a vychovávat ho k tomu, aby dodržoval pravidla socialistického soužití, c) působit výchovně na ostatní členy společnosti*.

12 ABS, f. A2/1, inv. j. 254, 19. schůze kolegia, základní otázky činnosti nápravných zařízení (4. 7. 1957); NA, f. SSVV – nezprac., kart. 117, základní otázky činnosti nápravných zařízení (29. 6. 1957).

13 Tamtéž.

14 Většina retribučních vězňů byla v letech 1953–1955 propuštěna, viz STANĚK, Tomáš. *Retribuční vězni v českých zemích. 1945–1955*. Opava: Slezský ústav Slezského zemského muzea, 2002, s. 132–161.

politictí vězni se dokonce mohli dostat na lepší pozice, protože vedení věznice využívalo jejich vzdělání ke svému prospěchu.¹⁵

Definitivní tečku za teorií o třídním boji udělala nová ústava ČSSR z července roku 1960. S touto změnou pravděpodobně souvisel i další velký krok provedený o tři měsíce dříve. K patnáctému výročí osvobození republiky byla vyhlášena amnestie prezidenta republiky, díky níž vězeňské zdi opustilo 5 601 politických a 1 491 kriminálních vězňů.¹⁶ Přes 3 000 politických vězňů bylo nuceno za branami věznic zůstat. Většinu z nich čekal stejný osud o dva roky později. Po amnestii v roce 1965 zůstalo ve vězení jen několik osob odsouzených za politické činy provedené v letech 1948–1954.¹⁷ Situace pro politické vězně, kteří nebyli amnestováni, se po roce 1960 paradoxně zhoršila, a to ne kvůli přístupu dozorců, ale změnou hodnot a norem, které byly určovány většinou, v tomto případě kriminálními vězni, neboť zatímco před rokem 1960 se ve vězení nacházelo asi 50 % osob odsouzených za politické přečiny, po amnestii jich zde bylo jen 15 %. Měnilo se i sociální složení odsouzených vězňů. Do vězení přicházely především osoby pocházející z dělnického a rolnického prostředí odsouzené za příživnictví a recidivu.¹⁸ Za změnou ve struktuře vězeňské populace v šedesátých letech stál také nově přijatý trestní zákon z roku 1961¹⁹, který nahradil zákon z roku 1950²⁰. V něm byla více akcentována hospodářská a obecná kriminalita. Do vězení se dostávaly osoby obviněné z trestného činu rozkrádání socialistického vlastnictví, i když škody nebyly nijak závažné. Tím měly být do jisté míry vyřešeny hospodářské obtíže v šedesátých letech.²¹ Z pohledu legislativy byl důležitý také zákon zabývající se „příživnictvím“, tedy osobami, které se záměrně vyhýbají práci.²²

V jednotlivých vězeňských institucích byla porušena křehká rovnováha mezi různými skupinami vězňů, která se během padesátých let budovala. Zatímco v předcházejícím období si politictí vězni dokázali vydobýt autoritu a sami sobě byli

15 PINEROVÁ, Klára. Prison and society connected. The development of the Czechoslovak prison system in 1945–92. In: *Acta Poloniae Historica*, č. 118, 2018, s. 151–181, konkrétně s. 160. Dostupné též z: http://aph-ihpan.edu.pl/images/APH118/06_Pinerova.pdf [cit. 2019-06-25].

16 Národní archiv, f. KSČ-ÚV-02/2, sv. 273, arch. j. 355/15, provedení amnestie prezidenta republiky a vlády československé socialistické republiky (26. 7. 1960). Srov. SLABOTÍNSKÝ, Radek. *Amnestie prezidenta republiky v letech 1960 a 1962 a rehabilitace politických vězňů v 60. letech*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, 2010; ROKOSKÝ, Jaroslav. Amnestie 1960. In: *Paměť a dějiny*, č. 1, 2011, s. 36–54; KAPLAN, Karel, ref. 17, s. 44–46.

17 KAPLAN, Karel, ref. 17, s. 45.

18 ABS, f. Sekretariát (ministra národní bezpečnosti) ministra vnitra, I. díl (dále A 2/1), inv. j. 1174, 33. schůze kolegia MV, 16. 12. 1960 (hlavní úkoly SNZ na rok 1961).

19 Zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon.

20 Zákon č. 86/1950 Sb., trestní zákon.

21 KUKLÍK, Jan (ed.). *Vývoj československého práva 1945–1989*. Praha: Auditorium, 2009, s. 417.

22 Zákon č. 53/1963 Sb., jímž se mění § 203 trestního zákona č. 140/1961 Sb. Viz též PINEROVÁ, Klára, ref. 15, s. 163.

psychickou oporou, odchod mnohých z nich znamenal doslova katastrofu po ty, kteří zůstali. Velmi plasticky to líčí ženy, které svůj trest odnětí svobody vykonávaly v Pardubicích.²³ Dagmar Šimková, zatčená v roce 1952 za ukrývání vojenských zbraňů a roznášení letáků, komentovala situaci ve věznici takto: *Jsmo vydány napospas silnějším, už nemůžeme ani v koupelně položit kousek mýdla, aby ho před našima očima neukradly, už se nemůžeme dostat pod sprchu, protože vždy je tam některá silnější, která nás vystrčí, už nemáme chvíli oddechu, jen řev, nadávky, surovost, strach, spánek přerovaný zoufalým křikem bláznů.*²⁴ Ve věznicích se také rozmohla nepravá homosexualita, která se častěji vyskytuje v ženských věznicích. V Pardubicích se ženy lesbičky dělily na „dvě pohlaví“, na „mamčí“ a „tatčí“, přičemž obě pohlaví se dělila podle stylu oblékání a chování: *Silnější partner přebral odpovědnost za rodinu a dělal všechna důležitá rozhodnutí, bil se za svoji mamču s ostatními tatčí, nosil mužský účeš, klátil se lágrem s rukama v kapsách, když smrkal, znělo to jako trouba z Jericha, uplivoval kolem sebe a po mužsku nadával. Zarytě odmítal všechno, co i jen z dálky připomínalo ženství. Občas žártil na svoji mamču a důkladně ji zbil, protože z ženské se musí vytlouci všechny vrtochy. Zboxoval dotěrné cigánky a vetřelce a ukázal svoji mužskou sílu. Mamčí byly plaché, tiché ženušky. Parádily se a klevetily o tatčích a praly a žehlily jim košile, látaly jejich punčochy, dělaly za ně cimerku, protože se nesluší, aby muž byl viděn s koštětem nebo stál potupnou frontu na oběd.*²⁵ Je jen obtížně představitelné, jak tyto změny nesly ženy často vysokoškolsky vzdělané jako profesorka Univerzity Karlovy Růžena Vacková, která se nakonec rozhodla na svou situaci upozornit dopisem adresovaným na Ministerstvo vnitra.²⁶ Pomoc se ale nedostavila. Dagmar Šimková byla popuštěna roce 1966, Růžena Vacková o rok později.

Sami dozorcí byli změnami zaskočeni a nevěděli, jak se mají chovat. Jindřiška Havrlantová v rozhovoru uvedla, že je nabádali, ať si nějak pomohou sami,²⁷ podle Dagmar Šimkové dozorcí přistoupili ke krajnímu řešení. Místo toho, aby politické vězeňkyně separovali, aby mohly mít alespoň trochu důstojný život, naopak je mezi kriminálními vězeňkyněmi rozptýlili, což mělo zcela opačný důsledek. Násilí a homosexualitu mezi vězeňkyněmi to nesnížilo, naopak samotnými oběťmi byly právě politické vězeňkyně.²⁸ Jak tomu bylo v mužských věznicích, nelze přesně říci, lze ale předpokládat, že i zde se podmínky zhoršily.

Na novou situaci museli reagovat nejen dozorcí, kteří měli vše z první ruky, ale muselo se jí zabývat samotné vedení a klást si otázky, jaký přístup k tomuto typu

23 Více viz PINEROVÁ, Klára, ref. 6, s. 146–148.

24 ŠIMKOVÁ, Dagmar. *Byly jsme tam taky*. Praha: Orbis, 1991, s. 81.

25 Tamtéž, s. 86. Více k homosexualitě ve vězení viz PINEROVÁ, Klára, ref. 6, s. 35–139.

26 Dopis je dostupný v jejím osobním vězeňském spisu: NA, f. SSVN – neusp., osobní vězeňský spis Růženy Vackové, dopis náměstkovi MV z 16. 2. 1961.

27 Rozhovor s Jindřiškou Havrlantovou, tazatelka Klára Pinerová (28. 6. 2006; 10. 7. 2008, Rybí). Rozhovor je archivován v Centru orální historie (COH) v Praze.

28 ŠIMKOVÁ, Dagmar, ref. 25, s. 82.

odsouzených zvolit. Zatímco v roce 1957 si kolegium ministra vnitra všímalo ponejvíce práce a produktivity vězňů, o tři roky později otevřelo zcela nová témata, která do velké míry souvisela nejen se změnou situací ve vězeňských zařízeních, ale také se společenskou atmosférou. Impuls pro změny přineslo Politické byro Ústředního výboru KSČ, které dne 21. dubna 1959, ještě před amnestií, schválilo materiál „Rozbor situace na úseku boje proti trestné činnosti a další úkoly“, v němž Správu nápravných zařízení (dále SNZ) zaúkolovalo nejen k dodržování socialistické zákonitosti, ale také k zaměření se na výchovu odsouzených.²⁹ Na sklonku roku 1960 diskutovalo kolegium závěry dokumentu, který svou dikcí a narativem ukazoval na novou kapitolu československého vězeňství.

Ještě o tři roky dříve bylo téměř nemožné, aby se vedení zamýšlelo nad otázkou bezpečnosti odsouzených při práci nebo nad problémem alkoholiků, psychopatů a mentálně postižených odsouzených a řešení jejich situace, přičemž hledání řešení mělo být připravováno v součinnosti s dalšími odbornými institucemi, což znamenalo otevření věznic odborné veřejnosti. Z materiálu je vidět silná potřeba zviditelnit potřebu odborného vzdělávání odsouzených. Politická výchova sice stále hrála velkou úlohu, ale na druhou stranu bylo evidentní, že vedení SNZ vidělo praktickou důležitost toho, aby vězni během výkonu trestu dokončili osmiletou povinnou docházku, případně aby absolvovali odborné zaučení. Připomínalo se, že díky vzdělání vězňů bude usnadněna jejich následná resocializace po propuštění. Poprvé se v materiálu tohoto druhu objevuje zamyšlení nad homosexualitou a jejím řešením. Objevuje se zde i požadavek na postpenitenciární péči, což podtrhl v diskuzi sám ministr vnitra Rudolf Barák: *Převýchovnou práci se musíme zabývat, to je hlavní úkol NZ [nápravných zařízení]. Promyslet styk se zájmovými organizacemi, aby po návratu se o tyto lidi někdo staral. Zůstává stále problém mladistvých. Vztít si třeba patronáty nad některými těmito zařízeními. Zainteresovat to i na ČSM. Bude nutno mít u vás pedagogické pracovníky, psychology.*³⁰ V tomto dokumentu jsou položeny první zásady směřování československého vězeňství, které bylo dále precizováno v zákonných normách, koncepčních materiálech a v dalších krocích.

Jako blesk z čistého nebe musel působit nový požadavek na spolupráci s odbornými institucemi a práci pedagogů a psychologů za vězeňskými zdi pro ty, kteří do vězeňství nastoupili v padesátých letech. Na sklonku roku 1960 tak symbolicky, alespoň co se koncepčních materiálů týká, začala nová éra československého vězeňství. Tehdy dominantní politicko-ideologický společenský narativ, který byl založen na učení marxismu-leninismu a vykazoval výrazné represivní prvky, byl doplněn technokratickým společenským narativem zaměřeným na aplikaci vědeckých

29 NA, f. Komunistická strana Československa – Ústřední výbor – Politické byro, 1954–1962 (dále KSČ-ÚV-02/2), sv. 214, arch. j. 291/11, rozbor situace na úseku boje proti trestné činnosti a další úkoly (21. 4. 1959).

30 ABS, f. A2/2, inv. j. 1174, 33. schůze kolegia MV, 16. 12. 1960 (hlavní úkoly SNZ na rok 1961).

poznatků do různých oblastí lidského počinání a částečně humanistickým společenským narativem sledujícím lidská práva odsouzených ve výkonu trestu.³¹

Náprava odsouzených a důraz na socialistickou zákonnost

V průběhu šedesátých let se proměnila věková, vzdělanostní i profesní skladba československého obyvatelstva, což se projevilo i ve složení funkcionářů KSČ. Do veřejného života vstupovala nová generace, která měla jiné zkušenosti, často ovlivněné zklamáním z hlubokého rozporu mezi realitou a proklamovanými cíli. Byla kritičtější než předcházející generace, hluboce ji zasáhl proces destalinizace, vůči níž byla daleko citlivější a vnímavější. Tyto osoby přicházely s novými myšlenkami, které se začaly projevovat ve všech sférách veřejného a politického života.³² To se projevilo v přijatých materiálech XII. sjezdu KSČ v roce 1962, jehož závěry předznamenal hlavní tendence, které se odrážely ve všech společenských složkách a ve velké míře ovlivnily také československé vězeňství. Byly jimi důraz na výchovu a vzdělání, touha vypořádat se s minulostí a v neposlední řadě využití vědy k „rozvoji socialistické společnosti“.

Prvně zmiňovaný bod se projevil v důrazu na vzdělání odsouzených a na jejich následnou resocializaci. V koncepčních materiálech se poprvé objevuje kritika toho, že vězni byli využíváni jako levná pracovní síla bez ohledu na jejich výchovu a další zařazení ve společnosti. Ozývaly se kritické hlasy, že vězeňství nemůže zaměřovat svou pozornost pouze na ekonomické zájmy, ale že jeho hlavním posláním je náprava odsouzeného a zabránění další recidivě, která se v těchto letech pohybovala okolo 50 %. Toho mělo být dosaženo několika kroky. Práce byla v souvislosti s učním marxismu-leninismu stále považována za jeden z nejdůležitějších výchovných prostředků, na druhou stranu se mělo dbát na to, aby se vězeň během výkonu trestu naučil novým poznatkům. Vězni kromě možnosti dokončit základní vzdělání či vyučení měli pracovat na pracovních pozicích, v nichž si měli osvojit praktické dovednosti, které mohli využít po svém propuštění. Převýchova odsouzeného nekončila jeho propuštěním, ale požadavek postpenitenciární péče se dále prohluboval.³³

Nápravy neboli resocializace odsouzeného mělo být dosaženo také uplatňováním diferenciací podle penologických hledisek. V roce 1963 se v koncepčních materiá-

31 Více k společenským narativům viz LOUČ, Michal. Vězeňství v českých zemích v 70.–80. letech 20. století. In: *Securitas Imperii* 33. Praha: ÚSTR, 2018, č. 2, s. 30–49.

32 ANEV, Petr; BÍLÝ, Matěj (eds.). *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*. A–K. Praha: Academia–ÚSTR, 2018, s. 82; KAPLAN, Karel. *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968. Společnost a moc*. Praha: Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & princinal, 2008, s. 25–40.

33 ABS, f. Studijní ústav Ministerstva vnitra (dále A 1), inv. j. 42, úkoly složky nápravných zařízení z usnesení XII. sjezdu KSČ, 1963; srov. ABS, f. A 1, inv. j. 170, základní úkoly nápravné výchovné činnosti nápravných zařízení MV z hlediska závěrů XII. sjezdu KSČ, 12. 12. 1963.

lech poprvé poznamenává, že klasifikace odsouzených podle třídních hledisek je zastaralá a nevyhovuje tehdejšími potřebám. Jako přínosná se jevila potřeba oddělit od sebe různé skupiny trestanců, aby nedocházelo k rozšiřování deviantního chování.³⁴ Ve vězeňských řádech z padesátých let byli sice odsouzení rozděleni do několika skupin, z čehož se odvíjelo jejich právo na četnost korespondence či návštěv s příbuznými nebo možnosti účesu,³⁵ z ekonomických důvodů však byly tyto skupiny umístěny pohromadě do stejných vězeňských zařízení. Ještě v Řádu pro výkon trestu odnětí svobody z roku 1961 byl aplikován třídní přístup k odsouzeným, přičemž jednotlivé skupiny sice měly být od sebe odděleny, ale v praxi se mohlo stát, že v jedné věznici se nacházeli lidé ze všech tří skupin.³⁶ V Řádu z roku 1964 již třídní hledisko zcela vymizelo a bylo nahrazeno penologickým hlediskem nebezpečnosti. V první skupině byli umístěni prvotrestaní a mladiství, u nichž výkon trestu pokračoval i po roce dovršení osmnácti let, ve druhé skupině byli recidivisté a ve třetí skupině zvláště nebezpeční recidivisté a odsouzení podle § 62 trestního zákoníku (tj. osoby zatčené z politických činů jako vlastizrada, vyzvědačství, sabotáže atd.).³⁷ Každá skupina měla odpykávat trest odnětí svobody v jiném nápravném zařízení, což byl požadavek, který se objevuje na různých místech od roku 1952, i když praktické kroky, aby toho bylo skutečně docíleno začaly být podnikány až nyní. Na druhou stranu je potřeba dodat, že některé osoby odsouzené za spáchání politických činů byly umísťovány do stejné diferenciacní skupiny jako nebezpeční recidivisté, lidé odsouzení za vraždu nebo pokus o vraždu nebo osoby odsouzené z mravnostních trestných činů, což pro ně znamenalo velkou psychickou zátěž. Často také docházelo k šikaně těchto vězňů nejen ze strany dozorců, ale hlavně spoluvězňů,

34 Tamtéž.

35 Ve vězeňském řádu z roku 1951 byli vězni rozděleni do čtyř výhodnostních skupin, přičemž základním principem bylo třídní hledisko a trestný čin. Další právní úprava v roce 1953 vycházela i nadále z filozofie třídního výkonu trestu a odsouzení byli zařazováni do čtyř výhodnostních skupin podle třídního hlediska a stupně převýchovy. Následovala další právní úprava v roce 1955, kde se ovšem o výhodnostních skupinách již nehovoří. Podle zařazení do výhodnostních skupin se pak rozlišovalo, do jakého vězeňského zařízení bude odsouzený přidělen. Viz PINEROVÁ, Klára, ref. 15, s. 157–159. Srov. BAJCURA, Lubomír. Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. In: *České vězeňství*, 1999, č. 2–3, s. 10–128, konkrétně s. 18–19. Srov. KÝR, Aleš. Zacházení s vězni na území ČSR. In: *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955*. Praha: Vězeňská služba ČR, 2001, s. 50–66.

36 Odsouzení byli rozděleni do tří skupin: „A – odsouzení z řad dělníků, družstevních rolníků, soukromě hospodařících malých a středních rolníků, pracující inteligence, ostatních pracujících a maloburžoazie; B – odsouzení z řad třídních nepřátel a jejich přísluhovačů, dále agenti nepřátelských rozvědek, vedoucí ilegálních skupin a iniciátoři závažné protistátní trestné činnosti; C – odsouzení z řad protispoločenských parazitních živlů. Srov. BAJCURA, Lubomír, ref. 37, s. 44.

37 Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby České republiky (dále KDH VS ČR), rozkaz ministra vnitra č. 27 ze dne 26. 6. 1964, řád pro výkon trestu odnětí svobody v nápravných zařízeních ministra vnitra.

především v období tzv. normalizace. O rok později byl v souvislosti s vydáním zákona 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, připraven nový Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech, který z hlediska rozdělení vězňů do nápravně výchovných skupin a přístupu k nim nedoznal žádných změn.³⁸ Tento řád byl v následujících letech doplňován a upravován, ale prakticky zůstal v platnosti až do roku 1989.

V souvislosti s výchovou odsouzených byla akcentována také otázka dodržování socialistické zákonnosti. Tento termín se sice často objevuje již v padesátých letech, ale hlavní pozornost mu byla věnována především v šedesátých letech a souvisel s vyrovnáváním se s nezákonnostmi páchanými v padesátých letech. Socialistická zákonnost spočívala v tvorbě právních norem a v jejich důsledném dodržování a plnění. Význam přísného dodržování socialistické zákonnosti byl zdůrazněn na jednání XII. sjezdu KSČ a byl vnímán jako jeden z předpokladů „budování vyspělé socialistické společnosti“.³⁹

Ve vězeňství měla být socialistická zákonnost zaručena právními předpisy a jejich dodržováním, přičemž jejich porušování mělo být neprodleně řešeno. Jedním z důsledků tohoto požadavku byl zákon o výkonu trestu odnětí svobody⁴⁰ přijatý v roce 1965 podle sovětského vzoru, který měl vězeňství zbavit „roušky tajemnosti“, neboť vězeňské řády, na jejichž základě byly upraveny podmínky odsouzených ve výkonu trestu odnětí svobody, patřily mezi veřejně nepublikované vnitřní předpisy. Díky zákonu se nejen odsouzení, ale také široká veřejnost mohli seznámit s právy a povinnostmi osob ve vězení a daleko lépe vyžadovat jejich plnění. Zákon do určité míry kopíroval některé skutečnosti z předcházejících předpisů z roku 1961 a 1964, případně je více konkretizoval, jako například možnosti vnitřní a vnější kontroly či právo odsouzených podávat stížnosti. Na druhou stranu položil základy pro nové tendence, které se v následujících letech slibně rozvíjely, přičemž některé byly ukončeny invazí vojsk Varšavské smlouvy. V jeho textu je patrné částečné prosazení humanistického společenského narativu. Zákon garantoval minimální práva odsouzených, která odpovídala doporučením standardních minimálních pravidel OSN pro zacházení s vězni z roku 1955.⁴¹ Na základě tohoto zákona byly zaručeny lidské pod-

38 ABS, f. A 6/4, inv. j. 1006, rozkaz ministra vnitř. č. 32/1965, služební předpis SNV-zákl-II-2, „Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech“ – vydání (31. 7. 1965).

39 ABS, f. A1, inv. j. 42, úkoly složky nápravných zařízení z usnesení XII. sjezdu KSČ, 1963; srov. ABS, f. A 1, inv. j. 170, základní úkoly nápravně výchovné činnosti nápravných zařízení MV z hlediska závěrů XII. sjezdu KSČ, 12. 12. 1963.

40 Zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody.

41 V roce 1955 OSN připravila rovněž dokument Standardní minimální pravidla OSN pro zacházení s vězni (SMR), která byla původně přijata Kongresem OSN a schválena Hospodářskou a sociální radou OSN v roce 1957. OSN však nevynaložila velké úsilí na podporu lidských práv nebo lidských práv ve věznicích v různých zemích. Srov.: *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners* [online]. [Cit. 2019-04-29.] Dostupné z: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=4&ved=2ahUKEwjUloLEgfXhAhWKV->

mínky týkající se ubytování, stravování, oblečení, zdravotní péče, vzdělávání, kulturní a sociální péče včetně kontaktů s příbuznými. Jedinou výjimkou bylo poskytování náboženských služeb, které bylo zakázáno od roku 1951. V textu byla prosazena penitenciární i postpenitenciární péče o odsouzeného. Na základě tohoto zákona došlo ke zřízení Sboru nápravné výchovy, který byl vyčleněn ze Sboru národní bezpečnosti.⁴²

Na druhou stranu nelze existenci tohoto zákona nikterak přeceňovat a domnívat se, že by představoval lék na problémy ve vězeňství, především co se používání násilí týče. Ačkoliv oficiálně se mělo nahlásit každé použití obušku či slzného plynu, zraněného vězně měl prohlédnout lékař a při neoprávněném užití represivních prostředků mělo být případně zahájeno kárné řízení⁴³ (na konci šedesátých let bylo upřesněno, že po každém použití obušku musel být zhotoven písemný záznam, vězně musel prohlédnout lékař a náčelník nápravného výchovného ústavu (dále NVÚ) či jeho zástupce měl posoudit oprávněnost použití⁴⁴), pokud chtěl dozorce fyzicky napadnout nějakého vězně, ve skutečnosti si k tomu našel příležitost.⁴⁵ Vězni se navíc často zdráhali poslat stížnost, protože by to zkomplikovalo vyřízení žádosti o podmíněčné propuštění. Na existenci tohoto zákona vedení Správy Sboru nápravné výchovy (dále SSNV) navíc často odkazovalo při žádostech různých organizací o dodržování základních lidských práv ve výkonu trestu v tom smyslu, že tento zákon se v Československu dodržuje.⁴⁶ Skutečnost v jednotlivých vězeňských zařízeních však mohla být zcela jiná, především co se přístupu k politickým vězňům týče. Na druhou stranu násilí na vězňích bylo v období tzv. normalizace vykonáváno spíše skrytou formou: pomocí těžké a náročné práce, vězni byli fyzicky napadáni beze svědků, kriminální vězni byli nabádáni, aby šikanovali politické vězně atd.⁴⁷

BUIHRtEBL8QFjADegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fwww.unodc.org%2Fpdf%2Fcriminal_justice%2FUN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners.pdf&usg=AOvVaw0uuxM0QiDPBRX3JDjR0ZqW

42 ABS, f. Organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra, IV. díl (dále A 6/4), inv. j. 997, rozkaz ministra vnitra č. 23/1965, zřízení Sboru nápravné výchovy (15. 7. 1965).

43 ABS, f. A 6/4, inv. j. 961, rozkaz ministra vnitra č. 36/1964, zákroky příslušníků nápravných zařízení MV (24. 8. 1969).

44 NA, f. Ministerstvo spravedlnosti (dále MS) – nezprac., kart. Ministerstvo spravedlnosti – Sbor nápravné výchovy (dále MS-SSNV) 1969, rozkaz ministra spravedlnosti ČSR č. 5/1969, o prostředcích k dosažení účelu zákroku příslušníků Sboru nápravné výchovy ČSR proti odsouzeným a obviněným (29. 4. 1969).

45 Svědčí o tom mnohé memoáry politických a kriminálních vězňů stejně jako rozhovory uskutečněné v rámci projektu GAČR reg. č. 17-26073Y „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. Systémové a individuální adaptace“.

46 NA, f. SSNV – nezprac., kart. 78, materiál pro OSN – kodex chování složek pověřených zabezpečováním dodržování zákonů (1987).

47 Více viz LOUČ, Michal, ref. 33.

Na počátku šedesátých let byly v koncepčních materiálech a legislativních úpravách znatelné tendence, které ukazovaly novou tvář československého trestního systému. Do určité míry bychom je mohli považovat za náznaky pronikání humanizačního narativu, podle něhož mělo být odsouzeným zajištěno právo na slušné zacházení a podmínky. Násilí ve výkonu trestu mělo být užito jen v nejnútnejší míře, a to pouze ke „zklidnění vězně a nastolení pořádku“. K tomu sloužil nejen důraz na socialistickou zákonnost, ale také použití diferenciací odsouzených, což mělo nejen zabránit růstu recidivy, ale také dopomoci k omezení násilí mezi vězni. Vrchol těchto humanizačních tendencí byl v roce 1968.

Expertizace vězeňství⁴⁸

Druhým významným prvkem prostupujícím šedesátá léta byl důraz na využívání vědeckých poznatků pro zlepšení podmínek lidského života. V komunistickém Československu byla „expertizace vládnutí“ důležitou složkou politiky poststalinistických elit. Politika komunistické strany v šedesátých letech byla výrazně ovlivněna myšlenkou, že socialismus s cílenou podporou vědy a techniky se bude vyvíjet lépe a hospodářství bude efektivnější. Silné zapojení expertů do československého reformního projektu vedlo nejen ke zdůraznění společenské a politické důležitosti vědy, ale také vzneslo otázky, jakou roli by vědecké elity měly hrát v politickém rozhodování.⁴⁹ Již v ústavě z roku 1960 bylo naznačeno, že k výstavbě socialismu má být využíváno vědeckých poznatků. Expertizace československého vězeňství se projevovала různými způsoby. Prvním byl důraz na vzdělanost vězeňského personálu, a to nejen na úrovni náčelníků, ale také dozorců. S tím souvisel i příchod expertů znalých psychologie a pedagogiky, kteří měli své znalosti a vědecké poznatky uplatňovat ve výchově odsouzených. Druhým byl vznik instituce, která měla provádět výzkumy a experimentálně ověřovat přijaté závěry: Výzkumného ústavu penologického (VÚP). S tím souviselo i založení Vědecké rady Ministerstva vnitra, v níž působili odborníci z různých oborů.

Co se týče vzdělanosti, nebyla situace ve vězeňství nijak optimistická. Z celkového plánovaného stavu (k 1. červenci 1963) 4 735 příslušníků jich nemělo 1 320 dokončené základní školní vzdělání, 3 125 jich neabsolvovalo žádné odborné školy Ministerstva vnitra a vysokoškolské vzdělání mělo jen 33 příslušníků, z toho však bylo 26 lékařů. Ze 466 pracovníků výchovy prošlo pouze 233 příslušníků šestiměsíční

48 Tato část je zkráceným textem článku PINEROVÁ, Klára: Profesionalizace a modernizace vězeňství v období tzv. normalizace a její úskalí uplatňování v praxi. In: *Securitas Imperii* 33, č. 2. Praha: ÚSTR, 2018, s. 10–29. Do tohoto textu byly zařazeny nové poznatky z archivního výzkumu.

49 SPURNÝ, Matěj; OLŠÁKOVÁ, Doubravka; SOMMER, Vítězslav; JANÁČ, Jiří. Technokratischer Socialismus in der Tschechoslowakei. In: *Bohemia, Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Böhmisches Länder*, č. 1, roč. 57, 2017, s. 12–24, konkrétně s. 12–14.

školou určenou pro tento typ pracovníků.⁵⁰ Z této statistiky je patrné, že vysokoškolské vzdělání neměli ani samotní náčelníci jednotlivých vězeňských zařízení. Situace se v následujících letech sice zlepšovala, ale velice pomalu. V návrhu akčního programu Sboru nápravné výchovy z roku 1968 se konstatovalo, že za uplynulých pět let se počet absolventů vysokých škol zvýšil sedmkrát a počet absolventů středních škol čtyřikrát.⁵¹

O potřebě působení psychologů a pedagogů ve výkonu trestu se v roce 1960 zmínil ministr vnitra Rudolf Barák a jeho požadavek se koncem roku 1963 stal skutečností, ačkoliv jejich přítomnost nebyla stále stanovena v dosavadních rádech. Ještě několik let trvalo, než byly vydány zásady náplně jejich práce a byla vyjasněna koncepce činnosti těchto specialistů. V roce 1966 pracovalo ve vězeňství 46 psychologů a pedagogů.⁵² Počet těchto pracovníků se stále zvyšoval i po invazi vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Tito pracovníci ovšem nejen v šedesátých letech, ale i v následujících desetiletích naráželi na překážky různého typu. Ještě v sedmdesátých a osmdesátých letech stanuli na pozici náčelníků nápravně výchovných ústavů lidé, kteří většinou neměli klasické vysokoškolské vzdělání. Někteří z nich totiž ještě dlouho zastávali názor, že pro výkon trestu jsou prospěšnější dva cvičení psi než jeden psycholog.⁵³

Důraz na využívání vědeckých poznatků⁵⁴ se projevoval různými způsoby. Již v roce 1957 se objevil nápad na vznik instituce, v níž by zasedali různí odborníci.⁵⁵ Až o osm let později byl přetvořen ve skutečnost. V roce 1965 vznikla Vědecká rada Ministerstva vnitra, která byla složena z odborníků z oboru státu a práva,

50 ABS, f. A 1, inv. j. 42, úkoly složky nápravných zařízení z usnesení XII. sjezdu KSČ, 1963; srov. ABS, f. A 1, inv. j. 170, základní úkoly nápravně výchovné činnosti nápravných zařízení MV z hlediska závěrů XII. sjezdu KSČ, 12. 12. 1963. Srov. HLADÍKOVÁ, Alice. Pedagogové a psychologové v československých věznicích. In: *Historická penologie*, 2017, roč. 15, č. 1, s. 1–68, konkrétně s. 27.

51 ABS, f. Sekretariát státního tajemníka v MV ČSSR plk. JUDr. Jána Majera (dále A 10), inv. j. 3, návrh Akčního programu SNV, 11. 7. 1968.

52 HLADÍKOVÁ, Alice, ref. 53, s. 30.

53 Rozhovor s Kamilou Meclovou (tazatel Michal Louč, 2019). Rozhovor nahráný v souvislosti s projektem GA ČR reg. č. 17-26073Y „Proměny vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. Systémové a individuální adaptace“. Narátorka ovšem poznamenala, že náčelník NVÚ Vinařice po určité době uznal důležitost role psychologa při zkldňování vězňů během různých krizových situací. Zmínky též viz HLADÍKOVÁ, Alice, ref. 53, s. 29; AA, Terénní deník, zápis ze setkání s Lubomírem Bajcuroou, Stráž pod Ralskem, 13. 9. 2017.

54 ABS, f. A6/4, inv. j. 1085, rozkaz ministra vnitra č. 27/1967, zajišťování vědecko-technického rozvoje ve Sboru národní bezpečnosti a Sboru nápravné výchovy (10. 8. 1967); ABS, f. A 1 – Studijní ústav Ministerstva vnitra, inv. j. 509, náměty na řešení problematiky vědecko-technického rozvoje v MV (1968).

55 ABS, f. A 2/1, inv. j. 254, 19. schůze kolegia, 4. 7. 1957 (základní otázky činnosti nápravných zařízení); NA, f. SSNV – nezprac., kart. 117, základní otázky činnosti nápravných zařízení (29. 6. 1957).

pedagogiky, psychologie a sociologie, z lékařů a ze zástupců státních orgánů činných v trestním řízení a zástupců z ústředních orgánů společenských institucí. Jejím cílem bylo podílet se na zdokonalování výchovné práce odsouzených a využívat vědecké poznatky a zkušenosti ve vězeňství nejen ze socialistických zemí, ale i z kapitalistických. Zároveň se měla podílet i na zpracování dlouhodobé perspektivy vězeňství.⁵⁶ Vědecká rada se nakonec kromě vědeckých poznatků postarala o pronikání humanizačních tendencí, přičemž nejviditelněji tomu bylo v roce 1968. Dne 2. ledna 1968 byla sice Vědecká rada Ministerstva vnitra zrušena, ale pravděpodobně dříve byla přetransformována na Vědeckou radu náčelníka Sboru nápravné výchovy.⁵⁷ Během bouřlivého roku 1968 se na jejím zasedání v souladu s tehdejší společenskou atmosférou ozývaly myšlenky na humanizaci vězeňství. Docent Oto Novotný, který působil na Právnické fakultě Univerzity Karlovy a v letech 1967–1971 jako ředitel Výzkumného ústavu kriminologického při Generální prokuratuře v Praze, vyslovil požadavek na vytvoření kategorie politických vězňů a jejich umístění od ostatních vězňů s mírnějším režimem, žádal záruky pro důstojnost vězňů, přepracování příkazů upravujících použití násilí nebo zrušení agenturně-operativní činnosti.⁵⁸ I ostatní členové rady se zamýšleli nad potřebou diagnostických a třídících ústavů nebo rolí vychovatele, psychologa a pedagoga ve výkonu trestu, což vycházelo z návrhu akčního programu Sboru nápravné výchovy, který byl na červnovém jednání rady projednáván.⁵⁹ To, že rozhodnutí vědecké rady měla v tomto období určitou váhu, lze demonstrovat na faktu, že některé z těchto požadavků byly skutečně splněny. Tyto změny však neměly dlouhého trvání a již v první polovině sedmdesátých let byly zrušeny nebo upraveny, což souviselo s politickou změnou a průnikem represe nejen do výkonu trestu, ale také do společnosti. Podle dostupných informací přestala Vědecká rada v roce 1968 pracovat. V roce 1973 Správa SNV navrhla, aby byla jako Vědecká rada ministra spravedlnosti ČSR obnovena. V sedmdesátých letech ovšem už existence takové instituce nebyla tolik žádána. V připomínkách k novému statusu se lze dočíst: *Zdá se, že jde o zbytečnou instituci, která bude hlavně přidělovat práci. Když nefungovala doposud, nemuselo by se s jejím aktivováním spíchat; dojde-li k němu později, budou aspoň návrhy na členy odpovídat potřebám nového vedení*

56 ABS, f. A 6/4 – Organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra, IV. díl, inv. j. 978, rozkaz ministra vnitra 4/1965, zřízení Vědecké rady ministerstva vnitra pro činnost nápravných zařízení (15. 1. 1965); ABS, f. Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Jindřicha Kotála (dále A 5), inv. j. 797, Vědecká rada MV – jmenování pro činnost nápravných zařízení (1965); ABS, f. A 1, inv. j. 276, zápis z 1. zasedání vědecké rady MV pro činnost nápravných zařízení MV (1965). Viz PINEROVÁ, Klára, ref. 15, s. 165.

57 ABS, f. A6/4, inv. j. 1099, rozkaz ministra vnitra č. 1/1968, zrušení některých rozkazov, nariadení a predpisov ministerstva vnitra (2. 1. 1968).

58 ABS, f. A 1, inv. j. 587, zápis z vědecké rady náčelníka správy nápravné výchovy (SNV) dne 21. 6. 1968 (1968).

59 Text návrhu Akčního programu SNV je dostupný: ABS, f. A 10, inv. j. 3, návrh Akčního programu SNV (1968).

správy.⁶⁰ Dne 20. ledna 1975 byla zahájena činnost Vědecké rady ministra spravedlnosti ČSR.⁶¹ Vzhledem k tomu, že neexistovala žádná politická vůle, aby její činnost mohla ovlivňovat vývoj vězeňství ve větší míře, jako tomu bylo v roce 1968, byla její činnost zaměřena spíše na projednávání materiálů informačního charakteru, jež neměly za cíl změnu směru vývoje v rezortu. Její role se v období tzv. normalizace stávala spíše podřadnou.⁶²

Zřízení Vědecké rady Ministerstva vnitra však nebylo jediné opatření, na kterém bylo možné pozorovat pronikání technokratického společenského narativu do vězeňství v šedesátých letech. Vyvrcholením snah o využívání vědeckých poznatků ve vězeňství bylo zřízení Výzkumného ústavu penologického, o jehož založení se uvažovalo už v roce 1966, ale oficiálně byl založen o rok později.⁶³ Jeho vedoucím se stal Jiří Čepelák⁶⁴. Ve VÚP byla vybudována psychologická laboratoř s experimentálním oddělením pro odsouzené v rámci věznice Praha-Pankrác, kde pracovníci VÚP ověřovali nové postupy a výchovné metody. Ty byly od roku 1968 publikovány v časopisu Bulletin SNV, který byl původně (od roku 1957) vydáván pro vnitřní potřebu vedoucích pracovníků. Pracovníci VÚP pořádali přednášky, kurzy a semináře pro pracovníky v jednotlivých vězeňských zařízeních a zajišťovali výuku na Střední odborné škole SNV a na různých vysokých školách. Zároveň shromažďovali nejnovější literaturu z oboru penologie, a to nejen ze socialistických, ale i z kapitalistických zemí.⁶⁵ Díky práci VÚP pronikaly do vězeňství nové přístupy humanizačního rázu. Podle některých pamětníků by však vliv VÚP nebyl tak patrný bez personálního propojení Jiřího Čepeláka a Emila Vašíčka⁶⁶, náčelníka oddělení pro nápravně

60 NA, f. MS – nezprac., kart. Sekretariát ministra; SNV; vědecká rada pro nápravně výchovnou činnost – zápisy z jednání 1975–1988, informace pro soudruha ministra spravedlnosti ČSR; zřízení vědecké rady (18. 9. 1973).

61 Tamtéž, pro vědeckou radu ministra spravedlnosti ČSR dne 20. 1. 1975 (2. 12. 1974).

62 Jednotlivé zápisy z jednání viz: NA, f. MS – nezprac., kart. Sekretariát ministra; SNV; Vědecká rada pro nápravně výchovnou činnost – zápisy z jednání 1975–1988.

63 ABS, f. A 6/4, inv. j. 1054, rozkaz ministra vnitra č. 36/1966, zásady pro uspořádání řídicí činnosti ve Sboru národní bezpečnosti a Sboru nápravně výchovy (8. 11. 1966). Jméno ústavu ještě nebylo pevně zakotveno: v rozkazu je tento ústav pojmenován jako Ústav pro výzkum metod nápravně výchovné činnosti. Jeho úkolem bylo „provádět výzkum metod nápravně výchovné činnosti s odsouzenými“.

64 Jiří Čepelák (1915–1989) působil od roku 1945 v Ústavu lidské práce (od roku 1948 Československý ústav práce), zároveň studoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy obor sociologie a psychologie. V roce 1951 začal působit v Ústavu pro péči o matku a dítě v Praze-Podolí. Výhradně penologií se začal zabývat v roce 1966. Stal se náčelníkem Výzkumného ústavu penologického. Po zrušení VÚP v roce 1980 odešel do důchodu.

65 HLADÍK, Ondřej. Výzkumný ústav penologický – pokus o reformu českého vězeňství. In: *Historická penologie*, č. 1, 2012, s. 47–53.

66 Emil Vašíček (nar. 1931) působil v Správě nápravných zařízení (SNZ) MV od roku 1964 jako pedagog u útvaru NZ MV Příbram-Bytíz. V roce 1968 nastoupil na Správu SNV v Praze jako starší referent specialista odboru nápravně výchovné činnosti (NVČ). V letech 1969–1979 byl

výchovnou činnost Správy SNV v Praze, který zde působil v letech 1969–1979.⁶⁷ Emil Vašíček je ovšem v pamětech a archivních materiálech hodnocen značně rozporuplně. Zatímco někteří uznávají jeho kladnou roli ve vývoji vězeňství, kdy díky kontaktům na vysoké stranické funkcionáře a svému postavení dokázal některé přístupy (například skupinové poradenství nebo zacházení s mladými dospělými) prosadit na nejvyšších politických i rezortních místech,⁶⁸ jiní ho uvádějí jako kariéristu, který využíval výsledky výzkumů VÚP ve svůj prospěch.⁶⁹ V osmdesátých letech nastala v prosazování technokratického narativu ve vězeňství náhlá změna. V roce 1980 byl VÚP zrušen.⁷⁰

V šedesátých letech došlo v Československu k výraznému rozšíření technokratického společenského narativu, který propagovaly nejvyšší orgány KSČ. Ačkoliv v období tzv. normalizace byly reformy pražského jara zatracovány, expertní vědění bylo uplatňováno nadále. Ve vězeňství se expertizace projevovala i v následujícím období. Psychologové a pedagogové i nadále působili v jednotlivých vězeňských zařízeních, ačkoliv možnosti jejich působení na odsouzené byly do velké míry dány benevolencí vedení nápravné výchovného ústavu (NVÚ). Nicméně postupně začal ve vězeňství nabývat na síle politicko-ideologický společenský narativ, který začal vědecké poznání upozadovat.

Vyrovnávání se s minulostí

Během šedesátých let stále více rezonovala ve společnosti otázka nezákonností padesátých let. Nikoliv zásluhou československých komunistů, ale ze strany Sovětského svazu bylo v roce 1961 opět otevřeno téma politických procesů, které se promítlo do závěrů XII. sjezdu KSČ. Na jejich základě vznikla Kolderova a barnabitská komise, působící v letech 1962–1963. I pozdější Pillerova komise z roku 1968 se ovšem zabývala pouze případy komunistických funkcionářů. Nezpochybnitelným faktem zůstává, že se řídily spíše politickým zájmem mocenské skupiny než právem a snahou o spravedlnost.⁷¹ Možnosti rehabilitace nekomunistických obětí byly

náčelníkem oddělení NVČ Správy SNV v Praze. Od roku 1979 zastával pozici náčelníka nově vzniklé katedry nápravné výchovy VŠ SNB. Od roku 1984 pracoval v Ústavu kriminologie a sociální prevence VŠ SNB a o rok později odešel do důchodu.

67 Hladík, Ondřej. Vznik VŠ SNB a katedry penologie v 80. letech 20. století. *Historická penologie*, č. 1 2014, s. 44–64, konkrétně s. 62–63.

68 AA, Terénní deník, zápis ze setkání s Alešem Kýrem a Alenou Kafkovou (22. 2. 2018, Praha).

69 Písemné vyjádření Aleny Marešové ze dne 12. 9. 2019. Srov. Hladík, Ondřej. Vznik VŠ SNB a katedry penologie v 80. letech 20. století. *Historická penologie*, č. 1, 2014, s. 44–64.

70 NA, f. MS – nezprac., kart. MS SNV 1980, rozkaz ministra spravedlnosti č. 15/1980, kterým se zrušuje Výzkumný ústav penologický SNV ČSR, 12. 12. 1980. Více také viz PINEROVÁ, Klára, ref. 15, s. 165–166.

71 Více viz KAPLAN, Karel, ref. 17, s. 47–144; McDERMOTT, Kevin; PINEROVÁ, Klára: The Rehabilitation Process in Czechoslovakia. Party and Popular Responses. In: McDERMOTT,

ovšem až do roku 1968 velmi omezené. Existující právní řád jim sice dával možnost podat podnět cestou tzv. mimořádného opravného prostředku, ale žadatel měl velmi omezené možnosti.⁷² První vlna žádostí o revizi procesů přišla v druhé polovině padesátých let, další po roce 1962, což souviselo s otevřením tématu nezákonného odsouzení ve vyšších politických kruzích. Jen malá část z nich však byla úspěšná. Podle Generální prokuratury například neexistovaly v roce 1963 důvody pro plošné přezkoumávání rozsudků vynesených Státním soudem, protože část rozsudků byla přezkoumána již v letech 1956–1957, a odsouzení byli navíc po amnestiích prezidenta republiky v letech 1960 a 1962 Státním soudem propuštěni, byla jim vrácena občanská práva i nárok na důchodové zabezpečení.⁷³ Toto alibistické zdůvodnění mělo za důsledek, že bývalí političtí vězni si nadále museli podávat stížnost nebo podnět k revizi rozsudku s nejasným výsledkem.

Světlo na konci tunelu se objevilo v roce 1968 v období pražského jara. V rámci Akčního programu KSČ zazněl i požadavek zákonného řešení rehabilitace.⁷⁴ S účinností od 1. srpna 1968 začal platit zákon č. 82/1968 Sb., o soudní rehabilitaci, jenž ovšem neodpovídal představám bývalých politických vězňů, kteří požadovali plošnou rehabilitaci. Otázka nezákonnosti a násilí ve výkonu trestu se začala medializovat a ze všech stran se ozývaly hlasy po nápravě „deformací socialismu“. Političtí vězni, kteří založili novou organizaci Klub 231 (K 231),⁷⁵ zveřejňovali ve sdělovacích prostředcích své zážitky z vězení a rezort vězeňství se ocitl pod těžkou palbou kritiky veřejnosti.⁷⁶ V širokém spektru periodik, v rozhlasu i v televizi

Kevin; STIBBE, Matthew (eds.). *De-Stalinising Eastern Europe. The Rehabilitation of Stalin's Victims after 1953*. Hampshire – New York, Palgrave Macmillan, 2015, s. 109–131, konkrétně s. 111–118.

72 HOPPE, Jiří. *Opozice '68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*. Praha: Prostor, 2009, s. 211.

73 ABS, f. Sekretariát ministra vnitra, II. díl (dále A 2/2), inv. j. 279, kontrolná správa o plnění uznesenia XII. zjazdu KSČ k previerke niektorých politických procesov; opatření Generální prokuratury, ministerstva spravedlnosti a Nejvyššího soudu k provedení usnesení ÚV KSČ ze dne 3. a 4. 4. 1963 (9. 4. 1963).

74 [Text] 1968, 5. duben, Praha – Akční program KSČ. In: *Pražské jaro 1968* [online]. [Cit. 2015-01-07.] Dostupné z: http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf

75 HOPPE, Jiří, ref. 75, s. 213–311.

76 Na některé televizní pořady dokonce odpovídali příslušníci SNV otevřeným dopisem, např. na televizní pořad „Zvídavé kamery“ s názvem „Kontrola“. ABS, f. Sekretariát náměstka ministra vnitra plk. Demjana (dále A 24), inv. j. 871, otevřený dopis od příslušníků SNV Mírov Československé televizi (2. 5. 1968). Podobně také dopis členů Základní organizace KSČ na Správě SNV poslanci Josefu Zvarovi, v němž se ohrazují proti vyjádření poslance A. Poledňáka o tom, že předsednictvo Národního shromáždění odsoudilo vyšetřovací metody a režim v některých nápravných zařízeních. ABS, f. A 24, inv. j. 867, otevřený dopis poslanci Národního shromáždění ČSSR s. Zvárovi (26. 3. 1968). Obecně se dá konstatovat, že příslušníkům SNV ponejvíce vadilo, že se nečiní rozdíl mezi výkonem trestu v padesátých letech a v roce 1968.

přinášeli političtí vězni svá osobní svědectví, o kterých museli dvě desetiletí mlčet. Za tímto účelem vznikla i Dokumentační komise K 231. Formou oběžníků mezi bývalými politickými vězni a na řadě setkání zazněly výzvy, aby političtí vězni sepisovali svá svědectví a zaslali je buď státním orgánům, nebo některým z organizátorů K 231.⁷⁷ Členové K 231 byli aktivní i jinými způsoby. Dne 7. dubna 1968 se jeden z čelních představitelů K 231 Karel Nigrín a zakladatel Slovenské organizace na ochranu lidských práv Jozef Kristín odvážili s novináři, filmaři a spisovateli do věznice Leopoldov, kde se chtěli poklonit bývalým politickým vězňům, kteří byli pohřbeni na místním vězeňském hřbitově, a zároveň se setkat s některými odsouzenými. Jejich prvnímu přání bylo vyhověno, ale další žádosti již byly zamítnuty.⁷⁸

Společenská atmosféra a volání po rehabilitacích a vyšetřování nezákonností znamenala doslova smršť různých prověřkových a rehabilitačních komisí. Jejich vznik do určité míry inicioval i tehdejší ministr vnitra Josef Pavel, který byl v roce 1953 sám odsouzen za velezradu k 25 letům odnětí svobody. Dne 20. srpna 1968 byla zřízena prověřková komise, která se měla zabývat odpovědností pracovníků, kteří hrubým způsobem porušili své povinnosti. Jejím předsedou byl pplk. JUDr. Emil Janča a měla třináct členů.⁷⁹ K její absolutní personální proměně došlo o necelý rok později,⁸⁰ přičemž zrušena byla v roce 1972.⁸¹

Z pohledu vyšetřování nezákonností v padesátých letech vzešla první iniciativa ze samotné Správy Sboru nápravných zařízení. Již 1. dubna 1968⁸² vznikla zvláštní komise SSNV a jejím předsedou byl pplk. dr. František Rezek, který byl v té době taktéž náčelníkem útvaru SNV č. 3 Praha, nacházejícího se na Karlově náměstí.⁸³

77 KOL. *Jáchymovské tábory – PEKLO, ve kterém MRZLO. Trestanecké tábory na Jáchymovsku a exemplární pranýřovací tresty pro odpírače těžby uranové rudy*. Rukopis. Praha: Nakl. Zdeněk Bauer.

78 ABS, f. A 24, inv. j. 898, informace pro náměstka ministra vnitra s. plk. Dr. Štefana Demjana (10. 4. 1968).

79 ABS, f. A 6/4, inv. j. 1141, rozkaz ministra vnitra č. 43/1968, zřízení prověřkové komise podle zákona o soudní rehabilitaci (20. 8. 1968).

80 Tamtéž, inv. j. 1227, rozkaz ministra vnitra č. 42/1969, změna složení prověřkové komise zřízené RMV č. 43/1968 a jednacího řádu (18. 7. 1968). Je evidentní, že v roce 1969 ustoupila odbornost politickým hlediskům. Zatímco v roce 1968 se mezi členy nacházelo pět doktorů práv a jeden inženýr, v roce 1969 se v komisi nacházel jen jeden doktor práv.

81 Komise byla zrušena rozkazem ministra vnitra ČSSR č. 38/1972.

82 V archivních materiálech je taktéž doloženo datum 5. 4. 1968. NA, f. SSNV – nezprac., kart. Jáchymov III, dokument bez označení (obsah se týká práce Komise Správy SNV) (bez datace, pravděpodobně 1970).

83 ABS, f. A 24, inv. j. 875, informace pro náměstka ministra vnitra s. plk. dr. Štefana Demjana (10. 4. 1968). Komise byla založena rozkazem náčelníka Správy Sboru nápravné výchovy č. 13/1968; NA, f. SSNV – nezprac., kart. Jáchymov III, dokument bez označení (obsah se týká práce Komise Správy SNV) (bez datace, pravděpodobně 1970).

Komise měla jedenáct členů a prošetřovala věznce, na které směřovala nejvýznamnější kritika, tj. Plzeň-Bory, Mírov a Leopoldov.⁸⁴ O několik týdnů později vzešla iniciativa z úrovně ministra vnitra a byla založena komise pro zjišťování a posuzování nezákonného postupu příslušníků SNV a SNB, která začala fungovat 7. května 1968. Jejím předsedou byl plk. dr. Josef Hrubý.⁸⁵ Většinou projednávala případy násilí ve vyšetřovací vazbě, zneužívání agenturně-operativní činnosti či vyprovokování trestné činnosti.⁸⁶ Případy použití násilí ve výkonu trestu projednávalo páté oddělení, což prakticky byla komise Správy SNV, která byla pod zastřešující komisi Ministerstva vnitra v pozměněné členské podobě začleněna.⁸⁷ Páté oddělení přijalo ke dni 1. července 1968 celkem 177 individuálních písemných podání občanů na 135 příslušníků. V té době byla už jen asi polovina z nich zaměstnána v působnosti Ministerstva vnitra.⁸⁸

V souvislosti s převodem Sboru nápravné výchovy k Ministerstvu spravedlnosti v roce 1968 bylo domluveno, že oddělení zabývající se nezákonným postupem příslušníků SNV bude rozděleno na dvě části; větší část přejde společně se Sbohem nápravné výchovy pod Ministerstvo spravedlnosti a menší část bude ponechána v rámci komise ministra vnitra a bude přezkoumávat pouze takové případy, v nichž působili pracovníci SNV, kteří ale později přešli pod jiné pracoviště Ministerstva vnitra.⁸⁹ Na základě těchto změn vznikla s účinností od 1. ledna 1969 zvláštní inspekce pro prošetřování nezákonného postupu příslušníků SNV, jejímž náčelníkem byl jmenován mjr. Josef Matouš, který byl později nahrazen mjr. Josefem Paterou.⁹⁰

84 NA, f. SSVN – nezprac., kart. Jáchymov III, připomínky ke stenografickému záznamu poslance s. Zváry (25. 6. 1968). Taktéž viz *Jáchymovské tábory* (rukopis).

85 ABS, A 6/4, inv. j. 1117, rozkaz ministra vnitra č. 19/1968, předávání spisových materiálů pro potřeby soudní rehabilitace (26. 4. 1968). Statut této komise byl vydán rozkazem ministra vnitra č. 71/1968, který také RMV č. 19/1968 zrušil. ABS, f. A 6/4, inv. j. 1169, rozkaz ministra vnitra č. 71/1968, statut komise ministra vnitra pro zjišťování případů nezákonného postupu příslušníků SNB a SNV (21. 10. 1968)

86 ABS, f. Sekretariát federálního ministerstva vnitra, III. díl (dále A 2/3), inv. j. 133, uspořádání činnosti komise ustavené rozkazem ministra vnitra čís. 19/1968 (1968).

87 NA, f. SSVN – nezprac., kart. Jáchymov III, dokument bez označení (obsah se týká práce Komise Správy SNV) (bez datace, pravděpodobně 1970).

88 ABS, f. A 2/3, inv. j. 133, uspořádání činnosti komise ustavené rozkazem ministra vnitra č. 19/1968 (1968).

89 ABS, f. A 2/3, inv. j. 2346, zpráva o činnosti komise ministra vnitra pro zajišťování případů nezákonného postupu příslušníků SNB a SNV za rok 1968 (21. 1. 1969).

90 NA, f. MS – nezprac., kart. MS-SNV 1969, rozkaz ministra spravedlnosti č. 3, zřízení zvláštní inspekce pro prošetřování nezákonného postupu příslušníků SNV (22. 12. 1968); tamtéž, rozkaz ministra spravedlnosti č. 1, jímž se vydává statut zvláštní inspekce pro zjišťování případů nezákonného postupu příslušníků SNV ČSR (14. 2. 1969); NA, f. SSVN – nezprac., kart. Jáchymov III, dokument bez označení (obsah se týká práce Komise Správy SNV) (bez datace, pravděpodobně 1970).

V jarních měsících roku 1968 existovala upřímná snaha o vyšetření nezákonností v oblasti výkonu trestu, ovšem po invazi vojsk Varšavské smlouvy se politická situace začala měnit a tím se měnila také argumentace těchto komisí k různým případům. Z tohoto důvodu můžeme výsledky považovat za tristní. Například na základě šetření komise k trestnímu ústavu Plzeň-Bory, která proslula nejen existencí zvláštního oddělení D1, přezdívaného vězni i dozorcí „Kreml“, ale také tzv. borským případem, při kterém byli ve vykonstruovaném procesu odsouzeni k trestu smrti dozorcí Čeněk Petelík, Stanislav Broj a René Černý⁹¹, bylo navrženo propustit mjr. Františka Šafarčíka, který vedl věznic v letech 1949–1951 a nařídil svým podřízeným použití fyzického násilí na Čenku Petelíkovi, ze služeb Ministerstva vnitra (nakonec oficiálně odešel ze zdravotních důvodů⁹²) a pplk. Václava Trepky, který v pamětech bývalých politických vězňů figuruje jako sadista, ponechat ve službě a nezařazovat ho na místa, kde by se setkával s odsouzenými.⁹³ Jediným trestem pro něj nakonec bylo, že byl na základě šetření odvolán z funkce náčelníka nápravně výchovného ústavu Plzeň-Bory.⁹⁴ Podobně dopadla i šetření ve věznicí Mírov a Leopoldov. Argumentace šetření v táborech u uranových dolů byla obdobná jako u šetření jednotlivých věznic. Komise sice uznala, že v daném období došlo k provinění ze strany jednotlivců, nicméně hlavními příčinami byl velký počet odsouzených, vysoké tresty, nedostatečná diferenciacie, nízké stavy příslušníků a provokace ze strany některých odsouzených. Podle komise byly například stížnosti na stravu neopodstatněné, nebylo shledáno překročení pravomoci při ukládání kázeňských trestů a lékařská péče odsouzených měla údajně vyšší úroveň než u civilních zaměstnanců. Většina podnětů na trestní stíhání byla prokuraturou odložena.⁹⁵ Prošetřování podnětů bylo skončeno k 31. březnu 1970. Spravedlnosti se bývalí političtí vězni v roce 1968 nedočkali.

V sedmdesátých letech nastal opačný směr. Již nešlo o prošetřování nezákonností padesátých let, ale naopak o „rehabilitaci“ Sboru nápravné výchovy. Články bývalých politických vězňů byly nazvány „štvavou kampaní“ a informace obsažené v nich byly různými způsoby vyvraceny. Například v článku „Věc: Jáchymov“ byly čtenáři předkládány informace typu, že tábory na Jáchymovsku byly velmi dobře vybaveny

91 K historii věznic Plzeň-Bory v padesátých letech viz PINEROVÁ, Klára, ref. 6, s. 42–49; BURŠÍK, Tomáš. Násilí páchané na politických věznicích na Borech v letech 1948–1952. In: *Paměť a dějiny*, 2008, č. 4, s. 113–123; HLADÍK, Ondřej. Čeněk Petelík – dozorce vězňů a jeho cesta na popraviště? In: *Historická penologie*, 2011, č. 2, s. 1–52; PLACHÝ, Jiří: Major René Černý – zapomenutá oběť. In: *Securitas Imperii. Sborník k problematice 50. let*, č. 12. Praha: ÚDV PČR, 2005, s. 218–219.

92 ABS, f. Personální spisy, personální spis Františka Šafarčíka, arch. č. 2432/14.

93 NA, f. SSNV – nezprac., kart. Jáchymov III, dokument bez označení (obsah se týká práce Komise právy SNV) (bez datace, pravděpodobně 1970).

94 ABS, f. Personální spisy, personální spis Václava Trepky, arch. č. 3710/19.

95 NA, f. SSNV – nezprac., kart. Jáchymov III, dokument bez označení (obsah se týká práce Komise Správy SNV) (bez datace, pravděpodobně 1970). K výsledkům komise viz KOL., ref. 78.

stravovacími a zdravotnickými zařízeními, že při některých prohlídkách bylo zjištěno, že v táborech byla spousta jídla, které se muselo vyhazovat, a že z Jáchymova si návštěvy odnášely jako dary rádia, televize nebo motocykly.⁹⁶ V rozhlasu proběhlo osm besed a diváci na televizních obrazovkách měli možnost zhlédnout čtyři pořady. Pořad „Pravda o Mírovu“ byl údajně ohodnocen jako jeden z nejlepších pořadů československé televize.⁹⁷ Tím byla na dlouhá léta učiněna tečka za možností vyrovnat se s minulostí padesátých let. Vše bylo pochopeno jako přehmaty několika jedinců, přičemž k hodnocení minulosti se již neměl nikdo vracet.

Turbulentní roky 1968 a 1969

Období pražského jara bylo na události a aktivity ve vězeňství velmi bohaté. V prvé řadě šlo o pomyslné vyvrcholení humanizačních tendencí, které rezonovaly celou společností. Vzhledem k tomu, že se z různých koutů ozývala kritika nezákonností z padesátých let, volala společnost po změně vězeňství a jeho cílů. Z vědecké rady náčelníka SNV se ozývaly návrhy na zlepšení podmínek vězňů, lepší diferenciaci a zrušení agenturně-operativní činnosti. Akční program KSČ našel uplatnění i v rezortu vězeňství, a to především v požadavku převedení rezortu vězeňství z Ministerstva vnitra na Ministerstvo spravedlnosti.⁹⁸ Jako hlavní důvody tohoto kroku byly zmiňovány zvýšení efektivity výkonu trestu, dodržování „socialistické zákonnosti“ a větší úspěšnost boje proti kriminalitě. Ministr spravedlnosti Bohuslav Kučera na konci roku 1968 na schůzi Národního shromáždění uvedl: *Jde nám všem nepochybně o to, vybudovat opravdu moderní systém vězeňství, který by odpovídal po všech stránkách socialistickým, demokratickým a humanistickým základům naší společnosti. Jde o vybudování systému, který by co nejdokonalěji zaručoval převýchovu a resocializaci osob, jež se provinily na zájmech společnosti spácháním trestných činů a jež byly za to soudem v trestním řízení potrestány.*⁹⁹ Na druhou stranu je potřeba uvést, že tento krok nebyl zcela pozitivně přijímán všemi pracovníky. Objevovaly se připomínky, že vězeňství se do roku 1952 nacházelo v gesci Ministerstva spravedlnosti, a proto má ministerstvo na nezákonnostech v padesátých letech velký podíl, nebo že dojde ke kumulaci moci v jednom

96 NA, f. MS – nezprac., kart. Bulletinu SNV, Bulletin Sboru nápravné výchovy ČSR, č. 2, 1971.

97 Tamtéž.

98 ABS, f. A 24, inv. j. 851, návrh opatření k realizaci námětů z akčního programu KSČ na úseku ministerstva vnitra a Sboru národní bezpečnosti (bez datace, pravděpodobně 1968); ABS, f. A 24, inv. j. 839, návrh na způsob řešení a realizaci úkolů vyplývajících z akčního programu ÚV KSČ pro ministerstvo vnitra (bez datace, pravděpodobně 1968).

99 Digitální depozitář Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, Národní shromáždění Československé socialistické republiky 1964–1968, stenoprotokoly, 29. schůze z 20. 12. 1968. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1964ns/stenprot/029schuz/s029036.htm> [cit. 2018-03-15]. Viz PINEROVÁ, Klára, ref. 15, s. 169.

rezortu.¹⁰⁰ Tato změna také vyvolávala mezi příslušníky nervozitu související s materiálním zabezpečením.¹⁰¹ Někteří z nich údajně přemýšleli i o podání výpovědi, problémy se projevíly i při nástupu nových pracovníků.¹⁰² Přes kritické připomínky bylo vězeňství k 1. lednu 1969 předáno Ministerstvu spravedlnosti.¹⁰³

Delimitace vězeňství s sebou přinesla významnou personální změnu na pozici náčelníka Správy Sboru nápravných zařízení. JUDr. Oldřich Mejdr¹⁰⁴, který na této pozici působil od roku 1951 (pozici zastával ještě v době, kdy se vězeňství nacházelo v gesci Ministra spravedlnosti), byl odvolán. V návrhu bylo uvedeno, že za doby jeho působení se mu sice podařilo odstranit řadu nedostatků, na druhou stranu byl ale spoluzodpovědný za nezákonnosti, které se ve vězeňství v padesátých letech uskutecnily. Projevil přání, aby mohl zůstat u Ministerstva vnitra, čemuž bylo vyhověno. Na jeho místo nastoupil JUDr. Jaroslav Placr, Mejdrův vrstevník, jehož kariéra byla do jisté míry obdobná jako u jeho předchůdce, na druhou stranu několikaletá činnost ve Výzkumném ústavu kriminologickém při Generální prokuratuře¹⁰⁵, kde se

100 ABS, f. A 10, inv. j. 3, materiály pro vypracování akčního programu MV; zpráva o vyhodnocení připomínek a rezolucí k akčnímu plánu MV úseků spadajících do kompetence nám. min. dr. Majera (bez datace, pravděpodobně 1968).

101 ABS, f. A 24, inv. j. 832, vyčlenění sboru nápravné výchovy z ministerstva vnitra – přípis náčelníka Sboru nápravné výchovy; dopis náčelníka SNV O. Mejdra náměstkovi ministra vnitra plk. dr. Štefanu Demjanovi (18. 4. 1968).

102 NA, f. SSNV – nezpr., kart. SSNV Liberec, rozbor situace v SNV Liberec, rozbor současné situace – zpráva (9. 4. 1968).

103 ABS, f. A 6/4, inv. j. 1185, rozkaz ministra vnitra č. 87/1968, převedení vězeňství z resortu MV do resortu ministerstva spravedlnosti (28. 12. 1968); ABS, f. A 6/2 – Organizační a vnitřní správa Federálního ministerstva vnitra, II. díl, inv. j. 1078, převedení československého vězeňství z resortu MV do resortu ministerstva spravedlnosti – delimitační komise (1968). Tato změna nebyla však pozitivně přijímána pracovníky ve vězeňství, kteří zasílali různé rezoluce či dopisy nejvyšším státním představitelům. NA, f. SSNV – nezprac., kart. 121, tendence vývoje SNV – zaslání správě ZNV SSR (1. 10. 1970).

104 Oldřich Mejdr (nar. 1922). V letech 1941–1948 pracoval jako dělník ve výpravně zboží ČSD v Hradci Králové a později v Děčíně. Ihned na konci války v květnu roku 1945 vstoupil do KSČ. V letech 1948–1949 absolvoval Právnickou školu pracujících, poté pracoval jako praktikant na krajské prokuratuře v Ústí nad Labem. Následně se stal krajským prokurátorem v Liberci. V letech 1950–1952 absolvoval dálkové studium práv na Univerzitě Karlově a získal doktorát. V červnu roku 1951 byl jmenován velitelem Sboru vězeňské stráže při Ministerstvu spravedlnosti v hodnosti podplukovníka. V roce 1968 stál na straně tzv. konzervativců. Od dubna do září 1969 působil na Hlavní správě Veřejné bezpečnosti. V září roku 1969 se stal náčelníkem praporčické a důstojnické školy F. E. Dzeržinského ve Vnoři a poté náčelníkem praporčické školy ve Svatém Janu pod Skalou. K datu 31. 7. 1982 byl uvolněn ze služebního poměru.

105 Výzkumný ústav kriminalistiky byl založen v roce 1960, původně jako ústav tří rezortů: Generální prokuratury, Ministerstva spravedlnosti a Ministerstva vnitra. Po roce 1966 došlo se změnou názvu instituce na Výzkumný ústav kriminologický při Generální prokuratuře k výlučné orientaci na kriminologický výzkum. Nástup tzv. normalizace způsobil, že někteří

zabýval především penologií, mu dala v oblasti řízení vězeňství určitý nadhled.¹⁰⁶ Byl propagátorem technokratického a do jisté míry i humanizačního narativu, přičemž vzhledem ke svým zkušenostem upřednostňoval uplatňování vědeckých poznatků ve vězeňství, což se často dostávalo do rozporu s názory mnohých pracovníků v rezortu vězeňství. O tom svědčí jejich výhrady k jeho článku uveřejněném ještě před jeho jmenováním do funkce, v němž nejen kritizoval excesivní používání kázeňských trestů, ale také volal po zcivilnění Sboru nápravné výchovy.¹⁰⁷ V roce 1969 se nebál vystoupit s nesouhlasem s invazí a pobytem sovětských vojsk na československém území na výroční členské schůzi základní organizace KSČ. Proti nastupující konsolidaci ve vězeňství se snažil bránit. Na celostátní poradě náčelníků odmítl přecházet „rozpracované závěry květnového pléna ÚV KSČ na podmínky Sboru nápravné výchovy“, které byly předznamenáním změn ve vězeňství ve směru represe a hlavně personálních obměn. Na svůj post se nakonec rozhodl rezignovat a později emigroval.¹⁰⁸

Vězeňství v těchto letech ovlivnila ještě jedna událost, a to federalizace Československé socialistické republiky, důsledkem čehož byla doposud jednotná Správa Sboru nápravných zařízení rozdělena mezi dvě republiky. Od této doby se datuje do jisté míry odlišný vývoj vězeňství v české a slovenské části republiky.¹⁰⁹

Rok 1968 byl turbulentní i v samotných věznicích. Vězni (většinou kriminální) se zájmem sledovali kritiku pracovníků ve vězeňství a společenské poměry začali využívat ve svůj prospěch. Nabyli sebedůvěry, začali se domáhat různých výhod a v hojnější míře napadali dozorce. Tyto potyčky vyústily v některých věznicích ve vzpoury a hromadné hladovky. K první výraznější vzpouře vězňů došlo v dubnu v Minkovicích. Již v předcházejících měsících se zde projevovaly nepokoje, vězni odmítali pracovat, vyžadovali větší porce jídla či pokřikovali na dozorce.¹¹⁰ Dne 21. dubna v ranních hodinách vybourala část odsouzených mříž v kázeňském oddělení a pokusila se utéct. Následující den se pokusili o totéž. Vše vyvrcholilo během večere kvůli nespokojenosti se stravou (k jídlu byly pravděpodobně nudle s mákem) a vězni začali vyhazovat z budov

pracovníci včetně prof. Ota Novotného museli odejít. Výzkumný ústav kriminologický pak po dlouhou dobu působil pouze při Generální prokuratuře ČSSR. Srov. Historie IKPS. In: *Institut pro kriminologii a sociální prevenci* [online]. [Cit. 2019-06-20.] Dostupné z: http://www.ok.cz/iksp/o_hist.html

106 ABS, f. A 2/3, inv. j. 1999, návrh na odvolání náčelníka SNV s. Mejdra z funkce; návrh na odvolání náčelníka Správy nápravné výchovy Ministerstva vnitra (21. 11. 1968).

107 ABS, f. A 2/3, inv. j. 2253, informace o situaci v SNV po zveřejnění článku *Reforma našeho vězeňství* v Zemědělských novinách (1968).

108 KARLÍČEK, Jiří (ed.). *Věrní Straně a lidu*. Praha, 1980, s. 80.

109 Ústavní zákon č. 143/1968 Sb., o československé federaci.

110 ABS, f. A 24, inv. j. 864, vzpoura odsouzených v NVÚ v Minkovicích – informace; informace pro náměstka ministra vnitra soudr. plk. dr. Demjana (23. 4. 1968). K situaci ve věznicích před vzpourou viz NA, f. SSVN – nezprac., kart. SSVN Liberec, rozbor situace v SNV Liberec, rozbor současné situace – zpráva (9. 4. 1968).

hořící předměty, matrace a další předměty, zároveň ničili zařízení věznic. Asi 150 odsouzených se pokusilo dostat do velitelské budovy. Na potlačení byly přivolány posily Veřejné bezpečnosti, Lidových milic a příslušníků SNV z věznic Liberec a Valdice. Nad ránem 23. dubna se podařilo situaci zklidnit a účastníci vzpoury byli převezeni do různých věznic.¹¹¹ Informace o vězeňské vzpouře se dostaly i do médií, přičemž veřejnost vězňům vyjadřovala různými způsoby podporu.¹¹² Všem, kteří pomáhali vzpouře zlikvidovat, bylo ministrem vnitra vysloveno poděkování a pochvala.¹¹³

K hromadné hladovce došlo i ve věznici Leopoldov. Iniciativou k jejímu vzniku byla amnestie vyhlášená 9. května 1968. Ještě 13. června dvacet pět vězňů odmítalo jídlo a pět z nich bylo dokonce ve špatném zdravotním stavu a nacházeli se v ústavní nemocnici. Většina se snažila prosadit zmírnění podmínek výkonu trestu nebo dosáhnout přemístění do jiného NVÚ. Část odsouzených byla nakonec převezena do NVÚ Valdice.¹¹⁴

Další vzpoury a nepokoje následovaly po invazi vojsk Varšavské smlouvy v noci na 21. srpna 1968. Samotní příslušníci Sboru nápravné výchovy v několika věznicích a NVÚ vybízeli k ozbrojenému boji, jinde nepřehledné situace využili vězni k různým nepokojům. Například v NVÚ Vinařice se odsouzení ozdobili trikolórami a 500 odsouzených podepsalo rezoluci na podporu vlády a ÚV KSČ, na Pankráci podalo 216 odsouzených hromadnou žádost prezidentu republiky, aby se mohli podílet na obraně republiky, na Mírově probíhaly nepokoje, ve Valdicích a Rýnovicích se odsouzení zúčastnili protestní stávky, v Ilavě se třicet odsouzených pokusilo o útěk atd.¹¹⁵ K největšímu vystoupení vězňů došlo v NVÚ Příbram, kde se kriminální vězni dne 22. srpna 1968 pokusili o hromadný útěk. Vzpouza byla potlačena druhý den ráno.¹¹⁶ V následujících měsících postupně docházelo ke zklidňování situace jak ve věznicích, tak ve společnosti. O rok později při výročí invaze se sice vyskytly nepokoje, ty ale byly brzy potlačeny. Například v NVÚ Litoměřice zahájilo osm odsouzených hladovku, v NVÚ Plzeň-Bory bylo izolováno dvacet odsouzených, u kterých bylo údajně zjištěno, že chtěli vyvolat nepokoje, ve Vinařicích tři vězni na celách kázeňského oddělení založili požár.¹¹⁷

111 ABS, f. A 24, inv. j. 864, vzpoura odsouzených v NVÚ v Minkovicích – informace; informace pro náměstka ministra vnitra soudr. plk. dr. Demjana (23. 4. 1968).

112 Tamtéž.

113 ABS, f. A 6/4, inv. j. 1119, rozkaz ministra vnitra č. 21, vzpoura odsouzených v NVÚ Minkovice (2. 5. 1968).

114 ABS, f. A2/3, inv. j. 2202, informace o situaci v útvaru SNV Leopoldov (1968).

115 BĀRTÍK, František. NVÚ Bytíz v srpnových událostech roku 1968. In: *Semper paratus*, č. 1. Praha: ÚDV, 2006, s. 62–97, konkrétně s. 62–65.

116 BĀRTÍK, František, ref. 118, s. 62–97; BĀRTÍK, František. Vzpouza vězňů v nápravně výchovném ústavu Bytíz. In: *Paměť a dějiny*, č. 2, 2018, s. 48–55.

117 NA, f. MS – nezprac., kart. Informace pro ministra, srpen 1969, situační zpráva od 20. 8. 1969 17.00 hod. do 21. 8. 1969 22.00 hod. v útvarech SNV ČSR (21. 8. 1969).

Ani na úrovni pracovníků vězeňství včetně vedení rezortu nebyla situace jednoduchá. Změněné politické události měly za výsledek nejistotu mnohých z nich, přičemž je evidentní, že „konsolidaci“ poměrů mnozí z nich vítali. Důvodů k tomu bylo několik. Mnoho z nich bylo zasaženo kritikou vězeňství v období pražského jara, obávali se zakročit výraznějším způsobem vůči odsouzeným, aby nebyli nařknuti z nezákonného použití násilí.¹¹⁸ Na vrcholných pozicích se také často nacházely osoby, které svou kariéru začaly právě v padesátých letech, a spousta obvinění se jich samotných týkala. Již v říjnu roku 1968 přijaly některé základní organizace KSČ závěry, v nichž konstatovaly „oprávněnost vstupu vojsk“ a výhrady k demonstracím na podporu Dubčekova vedení, které bylo spojováno s obdobím pražského jara.¹¹⁹ V souvislosti s postupující tzv. normalizací bylo rozhodnuto, že aktivity těch příslušníků, kteří se aktivně zapojili do demokratizačního procesu, musí být prozkoumány. Tehdejší náčelník J. Placr se snažil těmto tendencím všemožně bránit, nicméně nakonec musel ustoupit. Na jeho pozici nastoupil Václav Kloubec, který ještě téhož roku vydal rozkaz náčelníka SSNV ČR č. 23/1969, na jehož základě vznikly komise k provedení služebně politického hodnocení příslušníků neboli – jinými slovy – k propuštění osob, které podporovaly demokratizační změny v období pražského jara. Na základě těchto hodnocení bylo 149 pracovníků (4,5 %) uvolněno ze služebního poměru, 82 (2,7 %) jich bylo odvoláno z funkcí a u 205 osob (5,8 %) byla schválena jiná opatření (odklad lhůty na povýšení, odvolání ze studia apod.).¹²⁰ Nucené odchody ovšem s ukončením služebně politického hodnocení pokračovaly i nadále, ale jinými prostředky, pomocí šikany: omezování možnosti povýšení, zrušení odměn nebo omezené možnosti zvýšení si vzdělání donutilo část příslušníků SNV k výpovědi. Podobné zkušenosti měli i psychologové, kteří v šedesátých letech přicházeli pracovat do vězeňství. Řada z nich pod různými záminkami odešla.¹²¹ Všechny uvedené změny předznamenaly nové tendence, které se projevovaly na celospolečenské úrovni. Proces demokratizace a humanizace československého vězeňství byl ukončen.¹²²

Závěrem

Šedesátá léta znamenala pro vězeňství výrazný předěl. Jeho bližší analýza však zůstávala až do současnosti na okraji zájmu historického výzkumu. Historiografická

118 ABS, f. A 24, inv. j. 859, situace mezi odsouzenými v ústavech a věznicích MV – informace pro bezpečnostní štáb MV, informace pro bezpečnostní štáb ministerstva vnitra (8. 8. 1968).

119 KARLÍČEK, Jiří, ref. 111, s. 80.

120 NA, f. SSNV – nezprac., kart. 121, Tendence vývoje SNV – zaslání správě ZNV SSR (1. 10. 1970); NA, f. SSNV – nezprac., kart. 121, závěrečná zpráva o výsledcích služ. pol. hodnocení příslušníků a obč. zaměstnanců SNV ČSR (22. 10. 1970).

121 Písemné vyjádření Aleny Marešové ze dne 12. 9. 2019.

122 Viz též PINEROVÁ, Klára, ref. 15, s. 172–173.

produkce se zaměřovala spíše na období represe ve výkonu trestu, ať už v padesátých letech, kdy dosáhlo násilí páchané na vězňích pomyslného vrcholu, nebo v období tzv. normalizace. Bez bližšího poznání změn v šedesátých letech je ovšem vývoj vězeňství během tzv. normalizace zaměřen pouze jednostranně. Období demokratizace společnosti v tomto období je často chápáno jako odchylka, která jako by neměla nic společného s celým čtyřicetiletým obdobím vlády komunistické strany v Československu. Přesto byly téměř všechny důležité změny konány pod taktovkou KSČ. Po srpnu roku 1968, kdy začala fáze konsolidace, bylo všem hlavním aktérům jasné, že není možné vrátit se zpět. Změnila se společnost, myšlení, raná padesátá léta byla v historii KSČ chápána jako temný bod. Podobně na tom bylo i československé vězeňství, které během uplynulého desetiletí prodělalo velkou transformaci, která mohla být zvrácena jen částečně.

Namísto je tedy otázka, zda ve vězeňství i v sedmdesátých a osmdesátých letech zůstávalo zachováno něco z tendencí prosazovaných v letech šedesátých. Bez pochyby lze uvést, že humanizační společenský narativ, který přinášel mezi vězeňské zdi individuální zacházení a ohled na lidská práva vězňů, byl rázně odmítnut. V období tzv. normalizace se pro takové myšlenky nenacházelo místo. S postupujícími lety začali otázku lidských práv vnášet do vězeňství disidenti a aktivity různých zahraničních neziskových organizací, vedením vězeňství však byla výrazně tabuizována. Na druhou stranu byl v sedmdesátých letech ve vězeňství neustále přítomen technokratický společenský narativ, který nacházel své uplatnění skrze VÚP a E. Vašíčka. V jednotlivých vězeňských zařízeních pracovali psychologové a pedagogové, kteří byli ovlivněni výzkumem VÚP i po jeho zrušení v roce 1980. Přesto se vězeňství v období tzv. normalizace výrazně proměnilo. Silně se přiklonilo k represí a – tehdejšími slovy – „k dodržování kázně a pořádku“. Výdobytky z šedesátých let byly postupně odbourávány. Vědecká rada MV, později SNV, se přestala scházet již v roce 1968 a nová vědecká rada Ministerstva spravedlnosti již neměla takový vliv jako ty předchozí. VÚP byl zrušen v roce 1980, kdy se naopak posílilo politické vzdělávání příslušníků SNV.

Zdálo by se, že šedesátá léta a pozitivní změny ve vězeňství nezanechaly žádný odraz. Vše se ale odehrávalo pod povrchem. Část změn, především ve věci diferenciaci vězňů, využívání diagnostických metod, existence protialkoholního léčení odsouzených, oddělení pro psychopaty atd., zůstala zachována. Odkaz progresivnosti těchto let bychom ale mohli vidět především v zachování působení psychologů a pedagogů ve výkonu trestu. Ačkoliv jejich možnosti byly často velmi omezené a museli s náčelníky různými strategiemi dosahovat ústupků, jejichž následkem bylo alespoň částečné zlepšení přístupu k odsouzeným, v druhé polovině osmdesátých let v souvislosti s vyhlášením politiky perestrojky se situace začala částečně měnit. Na nejvyšších úrovních Správy Sboru nápravných zařízení měly sice nové impulzy pramalý vliv, psychologové a pedagogové se ovšem začali probouzet. Negativní jevy a důraz na disciplínu viděli velmi kriticky a byli si vědomi, že tyto tendence nikterak nepři-

spívají k dobrému zacházení s odsouzenými. Na různých poradách a jednáních se scházeli a vzájemně diskutovali nad možnými změnami.¹²³

Změnu přinesla sametová revoluce. V mnohých případech byli tito lidé dosazeni do pozice ředitele věznice a NVÚ a hlavně se podíleli na reformách vězeňského systému v devadesátých letech. Myšlenky pražského jara nakonec našly do určité míry své uplatnění po více než dvaceti letech.

123 AA, Terénní deník, zápis ze setkání s Lubomírem Bajcurou, Stráž pod Ralskem, 13. 9. 2017.